

УДК 811.161.2'373.611

**ВПЛИВ ОБРАЗНОЇ МОТИВАЦІЇ НА СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ВІДМЕННОКОВИХ
ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Тетяна Гуцуляк

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра сучасної української мови,
вул. Коцюбинського, 2, 58000 Чернівці, Україна,
тел.: (0372) 58 48 32*

Проаналізовано структурно-семантичні особливості образних прикметникових дериватів, утворених за моделлю „*potiina personalia + -ськ-*”. Визначено роль словотвірних чинників, а саме образних мотиваційних відношень, у формуванні їхньої семантики та закріпленні за окремими лексико-семантичними варіантами з якісно-характеризувальним значенням статусу словотвірних дериватів.

Ключові слова: мотивація, образна мотивація, образно-компаративне значення, образні відсубстантивні прикметники, дериваційне значення, словотвірна модель, словотвірний тип.

Структурно-семантичні особливості прикметникової системи української мови засвідчують її формування на базі основ інших частин мови – іменників, дієслів, числівників, займенників і прислівників, з-поміж яких значно переважають відсубстантивні утворення. Така дериваційна ознака певною мірою пов'язана ще з наслідками історичного виокремлення ад'єктивів із класу імен, уживаних у функції атрибута, що призводило, за спостереженнями дослідників (Д. П. Бевзенка, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінової та ін.), до суттєвих змін у їх семантичній та граматичній структурі. Відсубстантивні утворення з різною продуктивністю наявні в обох основних семантико-граматичних групах – якісних і відносних прикметників, – кожна з яких загалом виявляє свої дериваційні особливості.

В українському мовознавстві вже є чимало напрацювань, які висвітлюють проблеми становлення словотвірної системи прикметників в її історичному розвитку (праці Р. С. Смаль-Стоцького, С. П. Бевзенка, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінової); описують специфіку суфіксальних формантів, залучених у процеси творення якісних та відносних ад'єктивів (дисертаційні роботи Л. М. Береговенко, Л. Д. Коцюби, І. І. Кунця), подають аналіз системи словотвірних типів відносних прикметників у діахронічному аспекті (дисертаційна робота В. М. Васильченка). На часі, як стверджують автори проекту „Історія української мови. Словотвір. Частина II. Прикметник (проспект)”, створення комплексної праці, яка б всеохопно представила шляхи формування словотвірної системи прикметника від праслов'янського періоду до часу функціонування нової української мови й „уможливила показ динаміки словотвірних та лексико-словотвірних типів” [6].

У цьому аспекті поза увагою дослідників залишається проблема виокремлення образних прикметникових дериватів, опис мотиваційних відношень, що лежать в основі їх творення, та аналіз семантичної структури з огляду на мотиваційну базу й морфологічну будову таких мовних одиниць.

До **образних дериватів**, як засвідчують наші попередні розвідки [3; 4], зараховуємо похідні лексичні одиниці, морфологічна й семантична структура яких відображає асоціативно-образні уявлення про елемент дійсності, що виникають у свідомості мовців і підкріплені впливом національних та культурно-історичних чинників. Вибір мотивувальної ознаки, що є одним із важливих етапів словотворення, на нашу думку, здійснюється на базі **образних мотиваційних відношень**, пов'язаних із метафоричним та метонімічним моделюванням асоціативно-образного уявлення про елемент дійсності. У процесі творення відсубстантивних прикметників задіяними є обидві концептуальні моделі: метафорична слугує базою для формування образної семантики, а метонімічна причетна до появи категорійного значення ознаки через зв'язок із предметом, її носієм.

За своїми семантичними особливостями образні ад'єктиви позначають якісну ознаку через метафоричний (метонімічний чи аналогічний) зв'язок з предметами-еталонами, типовими, традиційними для певної мовної свідомості виразниками, носіями ознак. Наприклад: *бочкуватий чоловік* – товстий, подібний до бочкит; *бульбастий ніс* – округлий, видовжений, подібний до бульби (картоплю); *тарілчасті гарбузи* – плескаті, круглі, формою подібні до тарілки та ін.

У морфологічній будові слова ці зв'язки фіксує розчленований спосіб передачі змісту: коли твірна основа співвідносна з мотивувальним іменником, а словотвірний формант оформляє ті відношення (подібності, суміжності), що виникають у процесі деривації. Зазначена специфіка похідного слова допомагає, на думку О. С. Кубрякової, вивести на рівень морфологічної структури хоча б частину глибинних семантичних ознак [11, с. 20], які для низки дериватів пов'язані з асоціативно-образним сприйняттям елемента дійсності. У процесі мовної об'єктивації образного уявлення однаково важливими є обидві частини деривата – мотивувальна й формантна, оскільки зв'язок між морфемами в морфологічній структурі – „це проекція тих зв'язків, які людина встановлює спершу не між знаками як такими, а між предметами і явищами навколишнього світу (з їхніми відомими позначеннями) і які вона фіксує і закріплює в акті називання” [11, с. 97].

У семантиці образних дериватів важливе місце поряд із предметно-поняттєвим компонентом посідає й образний план змісту, який фіксує результат асоціативно-образного зближення двох концептуальних сфер на основі встановлення подібності, суміжності чи аналогії між їхніми елементами. За словами О. А. Юріної, образне значення відображає лише фрагмент загальномовного типового уявлення, яке існує на когнітивному, ментальному рівні мовної особистості у вигляді асоціативного уподібнення цілісних типових ситуацій, у яких задіяні об'єкти уподібнення, їхні статичні й динамічні властивості, оцінені суб'єктом як схожі [18, с. 19]. Мовне оформлення значення подібності в структурі образних прикметникових дериватів виражають словотвірні форманти – суфікси, які, на думку дослідників (О. К. Безпояско, К. Г. Городенської, А. П. Романченко, А. А. Сінічкіної та ін.), репрезентують на словотвірному рівні семантичну категорію подібності. У системі прикметникового словотворення до таких формантів зараховано передусім суфікси якісних прикметників *-аст-* (*-яст-*), *-ат-* (*-ят-*, *-чат-*), *-ист-* (*-іст-*), *-уват-* (*-юват-*, *-куват-*), – це відображають праці А. П. Грищенка [2], О. Ізюмова [5], Є. А. Карпіловської [10], О. Курило [12], А. П. Романченко [13], Ю. Шевельова [16]. Про інші словотвірні форманти – афікси *-ин-*, *-н-*, *-ов-* (*-ев-*), *-ськ-* (*-цьк-*), *-уч-* (*-юч-*), *-яч-* йдеться лише в окремих роботах українських дослідників із вказівкою на нечисленні словотвірні типи таких образних ад'єктивів [13, с. 47].

Попри те, за нашими спостереженнями [4], словотвірна модель „основа іменника + -ськ- (*-івськ-*, *-инськ-*)”, яка традиційно охоплює творення відносних (чи

присвійно-відносних) прикметників, є продуктивною і для появи ад'єктивів з образним якісно-характеризувальним значенням. Активне творення за допомогою форманта -ськ- в історії розвитку української мови В. М. Васильченко простежує в межах словотвірного типу „іменник-назва особи + -ськ-” в основному від назв осіб-апелативів, проте в ХХ ст. поширеним явищем стають похідні від власних назв [1, с. 8]. Загалом вважаємо, що деривати, утворені на базі основ *nomina personalia* за названою словотвірною моделлю, формують в українській мові семантико-граматичні групи і відносних, і якісних прикметників.

Метою пропонованої статті є аналіз структурно-семантичних особливостей образних прикметникових дериватів, утворених за моделлю „*nomina personalia* + -ськ-”, та встановлення ролі словотвірних чинників, а саме образних мотиваційних відношень, у формуванні їхньої семантики та закріпленні за окремими лексико-семантичними варіантами з якісно-характеризувальним значенням статусу словотвірних дериватів.

Джерельною базою укладання картотеки фактичного матеріалу й аналізу текстового оточення досліджуваних ад'єктивів служать лексикографічні праці – „Словник української мови” в 11-ти томах (1970-1980); „Тлумачний словник української мови” в 20-ти томах (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України) та матеріали Корпусу української мови.

Традиційно розвиток якісних значень у структурі полісемантичних відносних чи присвійно-відносних прикметників, утворених за допомогою суфікса -ськ-, розглядають як семантичний процес, ключову роль у якому відіграють механізми формування переносного значення та контекстне оточення слів (Д. Х. Баранник, О. К. Безпояско, А. П. Грищенко). З огляду на це, М. П. Тимченко виокремлює групу функціонально-якісних відіменникових прикметників, які, вживаючись у контекстах, набувають якісного значення [15]. Аналіз семантичної структури однозначних та багатозначних ад'єктивів із оперттям на словникові тлумачення лексичних значень дає змогу по-іншому розглядати природу формування ЛСВ чи відтінків значень, що виражають якісну семантику.

Деривати, утворені за моделлю „*nomina personalia* + -ськ-”, у своєму прямому номінативному значенні передають семантику присвійно-відносних прикметників, які через послаблення семи посесивності позначають ознаку належності одній із багатьох осіб, яким така риса притаманна. Словникові дефініції фіксують названі предметно-поняттєві зв'язки в типізованих формулюваннях „*прикметник до ...*”, відображаючи багатоплановість можливих відношень між предметами. Враховуючи регулярний характер зв'язку між такими лінгвістичними явищами, як іменниковість, з одного боку, і творення відіменникових прикметників, з другого, А. П. Грищенко використовує у практиці словотвірного аналізу „поняття загальної відносності, що не виключає можливості виділення вужчих за обсягом, але конкретніших за словотвірними значеннями підгруп відносних прикметників” [2, с. 145]. Окрім схарактеризованих прямих номінативних значень, досліджувані ад'єктиви (й однозначні, і полісеманти) включають ще й такі ЛСВ чи відтінки значень, які у своїх тлумаченнях теж містять зв'язок із мотивувальним твірним іменником „*такий, як ...*”, „*такий, як у ...*”, „*як у ...*”, наприклад: **блазенський** – Прикм. до блазень; // Власт. блазневі; **такий, як у блазня**. *На лиці в нього відбита школярська ніяковість і... блазеньська покора* (СУМ, I, с. 196); **жонглерський** – Прикм. до жонглер; // **Такий, як у жонглера**. – *Можеш сидати! – гукнув він [офіцер] Чіпаріу, з жонглерською вправністю мінючи свій солодко-ввічливий тон на солдафонську грубість* (СУМ, II, с. 544) та ін. Закріплення таких семем у значеннєвій структурі слова відображає реалізацію когнітивного механізму встановлення подібності між елементами дійсності, який

ґрунтується на асимілятивних (метафоричних) зв'язках між різними концептуальними сферами. Ад'єктивна семантика описаного типу не походить від прямого номінативного значення прикметника, а її виводять через зв'язок з твірним іменником – мотиватором. Контекстуальні зв'язки слів засвідчують, що йдеться не про *блязня* чи *жонглера* і властиві їм риси, а про інших осіб, які за ознаками свого характеру, поведінки (покірності, підлабузництва), вправності й т. ін. подібні до них. У досліджуваному матеріалі фіксуємо й низку лексем, для яких асоціативно-образне сприйняття певного елемента дійсності закріпилося як переносне значення із виразним фіксуванням ознаки, що лягла в основу встановлення подібності між зіставлюваними об'єктами. Наприклад: *жебрацький* – 1. Прикм. до жебрак. 2. *перен.* Злиденний, убогий. *Все мало якийсь немов засоромлений, жебрацький вигляд* (Леся Українка) (СУМ, II, с. 517); *олімпійський* – 1. Прикм. до олімп. 2. *перен.* Який відзначається величною врівноваженістю, незворушністю, стриманістю; такий, як в олімпійця, олімпійців (про настрій і т. ін.). *Що правда, мамо, то правда, – „олімпійство” не лежить в моїй натурі і трудно часом буває витримувати олімпійський спокій* (Леся Українка) (СУМ, V, с. 690).

Отже, вважаємо, що значення якісної ознаки є наслідком словотвірного процесу, підґрунтям якого слугують мотиваційні зв'язки, сформовані на основі образних уявлень. Загалом у сучасному мовознавстві простежуємо активну увагу дослідників (праці О. А. Булгакової, О. А. Земської, Л. А. Лисиченко, В. М. Мусатова, І. А. Ширшова та ін.) до проблем словотвірної полісемії як такого явища, що виникає на основі міжслівної деривації, коли різні значення похідних слів мотивовані тим самим твірним і відповідно належать до одного словотвірного гнізда [17]. Важливим питанням, яке потребує детального опрацювання, є аналіз словотвірно-мотиваційних відношень між твірними й похідними одиницями – полісемантами із семемами зі схожим чи однаковим змістом. Зокрема, такі особливості простежуємо для дериватів, утворених за моделлю „*nomina personalia + -ськ-*”. Порівняймо: *диктаторський* – Прикм. до диктатор. // *Який не терпить заперечень; владний. Поводячись агресивно й нахраписто, він усвідомив, що найкращими методами керівництва є диктаторські* (Ю. Андрухович) (ТСУМ-20); ... *держдепартамент сполучених штатів виступив з офіційним запереченням твоєї писань, вбачаючи в них неспростовні диктаторські замашки* (Є. Пашковський) (КУМ) і *диктатор* – 1. Особа, що має в державі необмежену владу. 2. *перен., зневажл.* Той, хто ігнорує колегіальність, допускає грубе адміністрування (СУМ, II, с. 275).

У сучасних наукових розвідках сформувалися різні погляди щодо вибору мотиватора – твірного слова із прямим чи переносним значенням. З огляду на це на підставі наявних класифікаційних підходів до похідних одиниць з образним значенням С. Б. Козинець виокремлює три типи мотивації: 1) двосторонню – переносне значення похідного співвідноситься і з прямим, і з переносним значенням твірного; 2) односторонню – похідне переймає тільки переносний зміст твірного й 3) метафоричну – переносне значення виникає тільки в похідних словах і відсутнє в структурі твірного [9, с. 14]. Попередній аналіз структурно-семантичних відношень, у яких перебувають досліджувані образні ад'єктиви зі своєю твірною базою – іменниками *nomina personalia*, засвідчує вияв усіх зазначених мотиваційних зв'язків.

Щодо двосторонньої мотивації, то тлумачення відсубстантивних дериватів через формулювання семантичних перифраз у вигляді розгорнутих порівняльних конструкцій дає підстави в більшості випадків співвідносити об'єкт порівняння з твірним іменником у прямому значенні. Наприклад, *клоунський вигляд* (*клоунські витівки*) – ‘такий комічний, безглуздий, як у клоуна – циркового артиста’; *ремісницький підхід у літературі*

– ‘шаблонний, позбавлений творчої ініціативи, такий, що часто властивий роботі ремісника, – особи, яка володіє певним ремеслом і виготовляє на продаж та на замовлення виробу ручним кустарним способом’. Проте для деривата *жебрацький* (вигляд, капітал, силует) припускаємо зв’язок і з прямим, і переносним значенням лексеми **жебрак** – 1. Людина, яка живе з милостині; старець. 2. Дуже бідна людина (СУМ, II, с. 517).

Найвні в морфологічній структурі досліджуваних прикметників твірні основи відображають, на перший погляд, нетипові для дериваційно-мотиваційних процесів семантичні відношення між твірними (мотивувальними) словами та їхніми дериватами. Проте такі особливості можна пояснити через розгляд когнітивної підоснови словотворчих процесів. Ще свого часу відомий український мовознавець І. І. Ковалик звертав увагу на те, що в деяких словах „кореневі частини аж ніяк не визначають основного семантичного чи лексичного значення цих слів, а є тільки відправним ядром, смисловим центром, значеннєвою основою, на якій утворюється і будується семантика цих слів за допомогою додаткових афіксальних морфем” [7, с. 14]. Незважаючи на те, що такі міркування були висловлені стосовно іншого типу похідних одиниць (*швець, косар, столяр, лікар*) і в той час, коли когнітивні аспекти дослідження мовних явищ лише набували своєї актуальності, проте вони є важливим поштовхом для застосування в словотвірному-мотиваційному аналізі ширшого обсягу інформації про твірні слова, – це те, що в сучасній когнітивній лінгвістиці називаємо концептуальною сферою, до якої входить денотат, названий твірним словом; лексичним тлом.

Загалом в усіх випадках формування образних дериватів структурно-семантичний зв’язок між твірними й похідними одиницями є лише мовною об’єктивізацією лінгвопсихоментальних операцій (як зазначає О. О. Селіванова), які спрямовані на асоціативне зближення понять через встановлення подібності, суміжності, аналогії між елементами дійсності; схожості емоційно-оцінного сприйняття чи експресивності вияву чогось. Тому мотиватор, співвідносний з твірною основою, є елементом ширшого поняття – мотиваційної бази – „фрагмента структури знань про позначуване”, який слугує „превербальною схемою майбутньої ономазіологічної структури знака, з якої обирають мотиватор” [14, с. 480].

Аналіз мотиваційної бази засвідчує використання в процесах образного словотворення таких назв осіб, за якими в колективній свідомості закріпилися не тільки емпіричні знання, але й сформоване упродовж тривалого часу позитивне чи негативне ставлення до їхньої професійної діяльності, соціального статусу, релігійних, політичних чи інших уподобань. Усе це впливає на закріплення експресивно-оцінних компонентів у семантичній структурі дериватів. Відповідно твірною базою прикметникових одиниць, утворених за моделлю „nomina personalia + -ськ-”, виступають іменники таких лексико-семантичних груп: 1) **назви осіб за характером їх діяльності та родом професії**: актор → акторський, бухгалтер → бухгалтерський, жонглер → жонглерський, канцелярист → канцелярський, коваль → ковальський, командир → командирський, прокурор → прокурорський; репортер → репортерський та інші; 2) **назви осіб за соціальним статусом**: бродяга → бродяжницький, жебрак → жебрацький, козак → козацький, король → королівський, міщанин → міщанський, пан → панський, плебей → плебейський, хан → ханський, хлоп → хлопський, цар → царський та інші; 3) **назви осіб за статтю, родинними стосунками**: баба → бабський, брат → братерський, дід → дідівський, мати → материнський, сестра → сестринський та інші; 4) **назви осіб за ознакою їх зовнішніх властивостей та внутрішніх якостей**: богатир → богатирський, дикун → дикунський, ідіот → ідіотський, розбишака → розбишацький та інші; 5) **назви**

відомих осіб, міфічних героїв: Геркулес → геркулесівський; Езоп → езопівський; Каїн → каянський, Мефістофель → мефістофельський.

Переосмислення значення зазначених твірних основ (з урахуванням їх експресивно-оцінних конотацій) у процесі творення ад'єктивів із суфіксом -ськ- можна вважати спільною системною ознакою, що дає підстави розглядати відсубстантивні утворення із якісною семантикою (*генеральський обід, номер; клоунський голосочок; міщанський смак; розбишацький характер; снайперська точність; циганські очі; шляхетське лице; царська розкіш* та ін.) як організовану систему похідних одиниць, що мають усі ознаки словотвірного типу. Це частиномовна спільність твірних основ, єдність словотвірного форманта (суфікса -ськ-) і дериваційного значення „ознака об'єкта, схожа (аналогічна) до ознаки денотата, названого твірним словом”. Специфіку цього комплексного словотвірного явища ще в середині ХХ ст. науково обґрунтував український мовознавець І. І. Ковалик [7; 8]. Виокремлення цього словотвірного значення підтверджує семантичну інваріантність форманта -ськ- і зарахування його до контекстно-залежних, чи контекстно-інваріантних прикметникових афіксів. Синтагматичні та синтаксичні зв'язки відсубстантивних ад'єктивів засвідчують залежність їхньої словотвірної семантики від ширших контекстів, аніж тільки словосполучення.

Структурно-семантичні та синтагматичні особливості образних ад'єктивів відображають мовну об'єктивацію обох частин метафоричної антропоморфної моделі (концептуальної метафори), що слугує когнітивним підґрунтям їх творення. Особливістю цієї моделі є те, що реципієнтна (права) зона пов'язана з ознаками, властивими передусім істотам-особам рідше предметам чи абстрактним поняттям. Найчастіше реципієнтною зоною метафори є людина з огляду на її психологічні, морально-духовні, соціальні та інші особливості. У виконаному дослідженні реципієнтні зони було визначено завдяки компонентному аналізу лексичних значень та синтагматичних зв'язків прикметникових дериватів у контекстах. Семантична структура образних відсубстантивних ад'єктивів, проаналізована на базі словникових тлумачень лексичних значень і контекстного оточення (яке подекуди є більш інформативно містким, аніж лексикографічні дефініції), засвідчує кілька різних аспектів закріплення асоціативно-образних уявлень про позначувані ознаки.

В українській мові фіксуємо окремі відсубстантивні ад'єктиви, які утворилися як **власне образні деривати**. Їх пряме значення відразу містить зв'язок із образним сприйняттям ознаки певного елемента дійсності. Значною мірою така особливість ще й зумовлена семантикою іменників-мотиваторів, яка не сприяє розвиткові присвійно-відносного змісту, типового для основ цього типу. Наприклад:

ідіотський – 1. Такий, як в ідіота (у 1 знач.). *В Лащукуна, кажуть, абсолютно ідіотські очі, а за ними криється диявольська хитрість шпигуна...* (М. Стельмах) (СУМ, IV, с. 12); *Аж і гра: літають головошки, зуби клацають під ідіотський сміх* (В. Стус) (ТСУМ-20);

людоджерський – Такий, як у людоджера, власт. людоджерові. *Я уриваю на цьому міркування з приводу людоджерських теорій генерала Фуллера* (Ю. Смолич) (СУМ, IV, с. 569);

людодійський – Такий, як у людодіда, власт. людодідові. *За нами мчить зле – лютая погоня, якась орда велика, незчисленна, вона гукає, готить, регоче злорадним сміхом, людодійським* (Леся Українка) (СУМ, IV, с. 569);

мертвецький – 1. Такий, як у мерця; власт. мерцеві. *Світло ліхтарні, яку держав [Спорши] у руці, падало скісно на його лице та надавало йому страшенний,*

мертвецький вираз (І. Франко); *Господиня побачила у вікно щось таке, від чого її хороше, з легким рум'янцем обличчя взялося мертвецькою блідістю* (Д. Бедзик) (СУМ, IV, с. 679);

мефістофельський – Такий, як у Мефістофеля. *Гостра мефістофельська борідка надавала якоїсь упертої рішучості всьому обличчю* (І. Кириленко); // *перен. Уїдливо-насмішкуватий. Мефістофельська усмішка* (СУМ, IV, с. 695);

покійницький – Такий, як у покійника; мертвотний. – *Як тепленько! – По хвилиниці Сном покійницьким заснув* (П. Грабовський) (СУМ, VII, с. 24); .. *Дарка вгледіла її в тролейбусі – червеному, пітному, переповненому людьми й їхніми запахами: солодково-нестерпним, майже покійницьким – жіночим, і тяжким ... і от водномить усі запахи вимкнулись...* (О. Забужко) (КУМ).

В окрему групу можна об'єднати деривати, значення яких є **образно-компаративними**. Специфіка їхньої семантичної структури пов'язана з відсутністю чітко виявленого зв'язку з певним денотатом, тому предметно-поняттєві відношення виражені слабо, а семантичні компоненти ще яскраво не виокремилися й актуалізуються лише в певних контекстах, відображаючи різні сторони об'єктів порівняння. У словникових дефініціях такий зміст слова описують через відсилання до референта в компаративних конструкціях „такий, як...”, „такий, як у...”, „як у...”. Для значної кількості дериватів (*звардійський, генеральський, жіноцький, жонглерський, ковальський, куркульський, курсантський, протодияконський, професорський, римський, розбишацький, солдатський, ханський, хлопський, циганський* та ін.) лексикографічні тлумачення поєднують вказівку на образно-компаративне значення із присвійно-відносним змістом у формулюваннях „властивий ...; такий, як...”, і лише синтагматичні зв'язки слів чітко актуалізують певну семантику. Наприклад:

генеральський – Прикм. до генерал. // **Такий, як у генерала**. [Дрозденко:] *Добре, що директор готелю старий фронтвий товариш – бачиш, який номер удружив – прямо генеральський* (І. Кочерга) (СУМ, II, с. 50); *Щоправда, обід їм подали зовсім не генеральський: звичайний суп і тушонку з макаронами* (Р. Самбук) (КУМ);

міщанський – 1. дорев. Прикм. до міщанин (у 1 знач.). // **Такий, як у міщан, власт. міщанам**. *Скиньте, мамо, оту міщанську хустку з різками та вберіться в чепчик* (І. Нечуй-Левицький) (СУМ, IV, с. 763); *Ніс її був чисто міщанський: дуже тонкий, рівний, але недовгий, з тонісінькими прозорими ніздзями* (І. Нечуй-Левицький) (КУМ);

панський – Прикм. до пан, пані 1, 2. // **Такий, як у пана, пані**. *Старі ворота поламав Чіпка, а приробив доцані, панські; – Ходіть допоможете його [пацю] злапати. Нинька мусимо мати вечерю не хлопську, а панську* (Панас Мирний) (СУМ, VI, с. 50);

професорський – 1. Прикм. до професор. // **Такий, як у професора; власт. професорові**. *Панкратов став у позу оратора, набрав поважного професорського вигляду* (О. Донченко) (СУМ, VIII, с. 333); *Дітей не заведено брати на дорослі іменини, – професорським тоном сказав Геннадій Максимович* (В. Нестайко) (КУМ).

Контекстне оточення досліджуваних ад'єктивів, засвідчене матеріалами СУМ, ТСУМ-20, КУМ, відображає реалізацію образно-компаративного змісту й для тих лексем, у яких виокремлені варіанти значення по тлумачено як „властивий...”, подекуди з позначкою „перен. Властивий...”: **акторський, бродяжницький, дикунський, мужицький, парубоцький, приятельський, прокурорський, репортерський, сестринський**. Наприклад, нові ілюстрації в ТСУМ-20 до прикметника **акторський** ‘властивий акторові’ відтворюють не тільки присвійно-відносний зміст, але й розвиток переносного значення, в основі якого закріплено подібність до манер актора говорити, поводитися й т. ін. Порівняймо: *У його манерах не було нічого специфічно акторського*

(О. Довженко) (СУМ, I, с. 30), – тобто властивого акторові; та „*Слухайте, це цікаво, – густим **акторським** голосом втрутився Мартофляк, який перед тим мовчки гортав святочний проспект, і почав читати його вголос...*” (Ю. Андрухович) (ТСУМ-20). Образний дериват **акторський** тлумачимо ‘такий, як в актора, приємний, поставлений голос, можливо, навіть штучно удаваний та ін.’. Подібний механізм розвитку значення простежується у такому контексті: *Лілія Крутая, бізнесменка, добродійниця, спонсор і меценатка, кандидатка в мери **ефектним акторським порухом** скинула крилатого капелюха* (М. Меднікова) (КУМ), – тобто таким елегантним, вишуканим, майстерним рухом, як в актора.

На основі контекстних зв'язків, зафіксованих для відсубстантивних прикметників Корпусом української мови, є всі підстави зараховувати до образних дериватів й такі одиниці, які в СУМ закріплені тільки з присвійно-відносним змістом: **вояцький, інститутський, козацький, командирський, королівський, купецький, плебейський, фіглярський, холуйський**. Наприклад:

вояцький – такий, як у вояка (про характер, статуру та ін.): запальний, енергійний; мужній сильний; стрункий, підтягнутий: *Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панамі за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжесвілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, **вояцький запал*** (М. Коцюбинський) (КУМ); *Попервах мусимо відродити наше минуле: соціальний уклад, **вояцький дух**, традиції побуту* (Ю. Смолич) (КУМ). *І сухим блиском карих очей, і довгообразим обличчям, і всією **вояцькою** вродженою **ставністю** він справді нагадує батька...* (О. Гончар) (КУМ);

козацький – такий, як у козака, козаків: геройський, волелюбний: *Шкода, звичайно, що махновщина ввібрала в себе найгірші традиції українського бандитизму та спрямувала генетично закладений **козацький гук крові** в шкідливе для нашого народу русло* (О. Вахній) (КУМ); *А в Празі чи Женеві я організую вільну друкарню, задзвоню в новий „Колокол” над Україною-Руссю. Наш **козацький дух** прагне втілення ...* (В. Дрозд) (КУМ);

командирський – такий, як у командира: сильний, гучний (про голос): ... *це більше засміялася акушерка (а була вона просто реготуха), – який **командирський** голос* (М. Гримич) (КУМ).

Узагальнений характер словникових тлумачень відображає той факт, що подібність між елементами дійсності може бути встановлена за комплексом ознак, які є однаково важливими для характеристики різних об'єктів або важко піддаються виокремленню.

У самостійну групу об'єднуємо відсубстантивні деривати, семантична структура яких свідчить про сформоване або частково сформоване **образно-метафоричне значення**. При цьому словникові тлумачення засвідчують виокремлення домінантної в образному уявленні ознаки через узвичасне переносне значення (**диктаторський, дикунський, жебрацький, клоунський, лакейський, лицарський, ремісницький, рицарський, чаклунський**), або поряд із дефініцією ‘такий, як...’ закріплено синонімічний відповідник. Наприклад:

інквізиторський – 2. *перен.* Надзвичайно жорстокий, дуже суворий (СУМ, IV, с. 30). – *Що це знову за поетична заява? – спитала вона з зимним, **інквізиторським поглядом*** (О. Кобилянська) (ТСУМ-20);

ремісницький – 2. *перен.* Позбавлений творчої ініціативи. *Не треба надто простолінійно розуміти і знамениту формулу Чернишевського: „Прекрасне – це життя”, бо тоді можна скотитись до грубого натуралізму, до **байдужого, ремісницького***

копіювання життя без усякого відбору фактів та ідейного їх осмислення (М. Рильський) (СУМ, VIII, с. 503);

рицарський – 2. *перен.* Вихований, підкреслено чемний, благородний (у 1 знач.). *Хто зна, де цей тесляр з Крайньої Півночі міг навчитися рицарських тонкощів* (О. Гончар) (СУМ, VIII, с. 546).

богатирський – 2. Такий, як у богатиря, власт. богатиреві; могутній, великий. *Випростався [Кузьменко] на весь свій богатирський зріст* (А. Головка) (СУМ, I, с. 208);

снайперський – // Такий, як у снайпера; влучний. *Снайперський удар.* (СУМ, IX, с. 422). *За годину тіснилися у напрочуд чистій кімнатці й утрюх дивувалися надзвичайній кмітливості перукарки Ліди, яка зі снайперською точністю привела Любу на Костянтинівську саме тоді, коли Макара з Гоциком удома не було* (Любо Дашвар) (КУМ).

Зазначимо, що деривати такого типу відображають ті самі когнітивні механізми формування семантики, що й попередня група лексичних одиниць з образно-компаративним значенням, а саме: зближення двох концептуальних сфер за їхньою подібністю чи аналогією. Проте прикметники з образно-метафоричним змістом вирізняються чітким фіксування предметно-поняттєвих зв'язків.

Структурно-семантичні особливості ад'єктивів із якісно-характеризувальним значенням, утворених за моделлю „*nomina personalia + -ськ-*”, засвідчують низку важливих ознак, що закріплюють за ними статус образних морфологічних дериватів, – це похідність за формою і мотивованість за особливими смисловими відношеннями, які є результатом лінгвокогнітивних операцій, пов'язаних зі здатністю людського мислення до асоціативно-образного сприйняття елементів дійсності. Системна організація досліджуваних відсубстантивних прикметників має всі ознаки словотвірного типу, який на основі виокремленого дериваційного значення „*ознака об'єкта, схожа (аналогічна) до ознаки денотата, названого твірним словом*” входить до словотвірної категорії подібності. Текстова оточення низки ад'єктивів із суфіксом -ськ- засвідчує відкритість цього словотвірного типу до поповнення новими лексичними одиницями з якісною семантикою.

Образні мотиваційні відношення по-різному закріплені в семантичній структурі дериватів залежно від ступеня узагальнення й конкретизації ознаки, покладеної в основу називання. Відповідно, виокремлюємо відсубстантивні прикметники із **образно-компаративним значенням**, яке має узагальнений характер і свідчить про подібність за комплексом ознак, та з **образно-метафоричним**, яке засвідчує повне або часткове виокремлення семантичних компонентів.

Систематизація відсубстантивних образних дериватів, що реалізують спільне словотвірне значення „подібності”, дасть змогу окреслити їх парадигматичні відношення в складі синонімічних груп й антонімічних пар.

1. *Васильченко В. М.* Мотивація і словотвірне вираження відносних прикметників в історії української мови (відіменникові деривати): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10. 02. 01 „Українська мова” / В. М. Васильченко – Київ, 2000.
2. *Грищенко А. П.* Суфіксальний словотвір прикметників в українській мові / А. П. Грищенко // Словотвір сучасної української літературної мови. – Київ, 1979. – С. 119-170.

3. *Гуцуляк Т. Є.* Порівняльно-уподібнювальна семантика як основа образних дериваційних відношень (на матеріалі адвербіалізованих іменників) / Тетяна Гуцуляк // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Серія „Філологічна”: збірник наукових праць / укладачі: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк. – Острог, 2016. – Вип. 62. – С. 105-109.
4. *Гуцуляк Т. Є.* Релігійна лексика як твірна база образних дериватів української мови / Тетяна Гуцуляк // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 772. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці, 2016. – С. 32-38.
5. *Ізюмов О.* Прикметникові суфікси в українській мові -астий (-ястий), -атий, -истий (-їстий), -оватий, -уватий / О. Ізюмов // Мовознавство. – 1936. – № 9.
6. *Історія української мови. Словотвір. Частина II. Прикметник (проспект) / Л. М. Костич, Р. О. Коца, В. В. Німчук. – Київ, 2016.*
7. *Ковалик І. І.* Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі наук про мову / І. І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. – Київ, 1979. – С. 5-57.
8. *Ковалик І. І.* Питання слов'янського іменникового словотвору / І. І. Ковалик. – Львів, 1958.
9. *Козинец С. Б.* Словообразовательная метафора в русском языке: автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русский язык” / С. Б. Козинец. – Москва, 2009.
10. *Клименко Н. Ф.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – Київ, 2008.
11. *Кубрякова Е. С.* Типы языковых значений: Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – Москва, 1981.
12. *Курило О.* Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – Київ, 2004.
13. *Романченко А. П.* Зона компаральності у сучасній українській мові (словотвірні засоби) / А. П. Романченко // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 45-51.
14. *Селіванова О. О.* Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава, 2010.
15. *Тимченко М. П.* Функціонально-якісні відіменникові прикметники в українській мові [Електронний ресурс] / М. П. Тимченко. – Режим доступу: kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine16-12.pdf.
16. *Шевельов Ю.* Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії / Юрій Шевельов. – Київ, 2012.
17. *Ширшов И. А.* Типы полисемии в производном слове / И. А. Ширшов // Филологические науки. – 1996. – № 1.
18. *Юрина Е. А.* Комплексное исследование образной лексики русского языка: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук: спец. 10.02.01 „Русский язык” / Е. А. Юрина. – Томск, 2005.

Список умовних скорочень

КУМ – Корпус української мови. Лінгвістичний портал. Mova.info. [Електронний ресурс].

– Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209>.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1970-980.

ТСУМ-20 – Тлумачний словник української мови в 20-ти томах (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України) [Електронний ресурс].
– Режим доступу: <http://test.ulif.org.ua>.

*Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 10. 06. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017*

**THE INFLUENCE OF FIGURATIVE MOTIVATION ON SEMANTIC-STRUCTURE FEATURES OF
DESUBSTANTIVE ADJECTIVES OF UKRAINIAN LANGUAGE**

Tetiana Gutsuliak

*Chernivtsi National University of Yuriy Fedkovych
The Chair of Modern Ukrainian Language
Kotsiubynsky Str., 2, 58000, Chernivtsi, Ukraine
Phone number: (0372) 584832*

In modern Ukrainian linguistics the research of figurative motivational relations belongs to controversial ones and is not studied enough. Thus the aim of presented article is the analysis of semantic-structure features of figurative adjectival derivatives, formed according to the model „nomina personalia+ -sjk-“, and establishing the role of structural word factors, namely figurative motivational relations, in formation their semantics and consolidation of certain lexical-semantic variant with qualitative-characteristic meaning of the status of word-formation derivatives. The defining word building characteristics of studied units are their derivation by the form and motivation for the special semantic relations, which cause the result of the lingua-cognitive operations related to the ability of the human mind to the associative-figurative elements of perception of reality. System organization of studied desubstantive adjectives has all features of word building type, that is based on singled out derivational meaning and is the part of word formation category of similarity.

Figurative motivational relations have different consolidation in semantic structure of derivatives depending on the level of generalization and specification of the feature, that naming is based on. In accordance we single out desubstantive adjectives with figure-comparative meaning, which has generalized character and fixes similarity by the set of features and with figure-metaphoric meaning, which certifies full or partial separation of semantic components.

Key words: motivation, figure motivation, figure-comparative meaning, figure desubstantive adjectives, derivational meaning, word building model, word building type.